

jedésének volt köszönhető, ami természetesen az ipari technológiák egész sorát javította. Eleinte a műszaki fellendülés csak a városok iparcikkellátásán változtatott, pontosabban alakította ki azt a mesterséges, komfortábilis környezetet (a vízvezetékekkel és központi fűtéssel, emeletes bérházakkal stb.), amit az antik városok először képviseltek az emberiség történelmében, és ami emiatt még napjainkban is bizonyos szempontból mintának számítanak.

A városok gazdasági megrendülése azonban azzal járt, hogy mind több iparos maradt munka nélkül, és ezek – a jobb életeményében – kivándoroltak a gyarmatokra. Ugyanakkor kiszolgált katonákat is telepítettek ide, ahol ezekből az elemekből kedvezőbb jogállású (colonus) réteg keletkezett, és a jövevények valóban nagyobb szaktudással rendelkeztek az őslakoságnál. A telepesek egy része a gyarmatosítók és ennek jogutódjai, a barbár törzsek arisztokráciájának nagybirtokaira költözött, ennél fogva a javak fogalmának sajátos zárt gazdasági köreit hozták létre. Amilyen mértékben ugyanis a kivándorlók gyengítették a birodalom központjainak, a városoknak gazdasági helyzetét, olyan mértékben emelték munkájukkal és fogyasztásukkal a távoli gyarmatok lakosságának életszínvonalát.

A gazdasági átalakulás természetét jól példázza a *malomipar* kultúrtörténete. A magvakat, amióta csak növényeket termesztettek, mindenütt a világon mozsarakban törték meg vagy lapos köveken őrlték egy másik gömbölyű kő segítségével. Ezen a gyakorlaton csak a rómaiak változtattak, feltalálva két korong alakú, konikus kő forgatásával a kézimalmot (amit eleinte – a matrózok és a gályarabok élelmezése céljából – hajókon szereltek fel, hiszen ezeken a faalkotmányokon nem szállíthattak őrleményt, mert az megdohosodott volna). Nagyobb őrölműveket is készítettek a kézimalom mintájára. Ezeknek őrölköveit vagy rabszolgák hajtották, vagy szamarakkal forgatták. Jelentős fordulatot a malom történetében azok a római vagy görög mérnökök hoztak, akik a görögök geometriai tudása birtokában megalkották a vízkereket (ezt több iparágban pl. bányák víztelenítésénél stb. alkalmazták) és a fogaskerek-átvitelt. E találmányok segítségével vízienergiával is működésbe lehetett hozni a malomszerkezetet. Ha ráépítették egy patak folyására, vagy ami még jobb, gátak segítségével malomtavat duzzasztottak, már el is érték, hogy egy zsilippel kellő mennyiségű víztömeget eresztve a malomkerékre, gépet működtethettek a mezőgazdaságban. A feladat megoldása azonban nagy tömegű földmunkát kívánt, és csak olyan nagybirtokokon valósították meg, ahol elegendő munkaerő állott rendelkezésre. A kora középkori birtokok rabszolgáinak egyik feladata éppen az volt, hogy elvégezzék a malmok telepítéséhez szükséges földmunkákat. Az ipari beruházás sorsa a mezőgazdaságban tehát nem a parasztgazdaságok teljesítményeként tartható számon, hanem a földesúri gazdálkodás adószedéssel, vámvétellel és testi fenyítéssel kiegészített előjogai folyamánnyaképpen.

II.

A feudális mezőgazdaság

1. A feudális mezőgazdaság kialakulása (X–XIII. század)

Az i. sz. 1000 körül kialakuló európai feudális társadalom termelési módja olyan paraszti kiscsaládi mezőgazdasági üzemen alapult, amelyek földesúri tulajdonban lévő földön gazdálkodva, az önfenntartás mellett a földesúr fenntartását is szolgálták. A paraszti gazdaságtól a földesúr eltartása céljából elvont szolgáltatásokat *feudális földjáradék*nak nevezzük, amelynek három formája van: az ingyen robot formájában teljesített *munkajáradék*, a természetben adott *terményjáradék*, s a két előbbit részben vagy egészben megváltó *pénzjáradék*. A háromféle járadék nagyjában-egészében ilyen sorrendben vált a feudalizmus korai, virágzó és kései szakaszaiban a feudális járadék uralkodó formájává. Csak a legkritkább esetekben fordulhatott elő, hogy az egyik járadékforma legyen a paraszt egyedüli szolgáltatása, hanem több-kevesebb mértékben a másik kettővel is tartozott, emellett pedig a sorrend is megfordulhatott, pl. a túlnyomó pénzjáradékot egy-egy gazdasági-társadalmi változás következtében újból visszaszoríthatta a munkajáradék.

A feudális földjáradék a *föld feudális monopóliumának* a velejárója, a feudalizmus termelési viszonyainak ugyanis legfőbb ismérve az, hogy a föld, vagy legalábbis annak túlnyomó része, feudális földesurak tulajdonában van. Az európai feudalizmusban azonban sok helyen és mindvégig voltak földesúrtól nem függő szabad parasztok csoportjai, mint a megelőző ősközöségi viszonyok maradványai. Sőt, nemegyszer újonnan is keletkezett szabad-paraszti állapot, de az sohasem válhatott túlnyomóvá. A föld feudális monopóliumának gyakorlása kettős formában történt: a földesúr saját keze-

lésben tartotta földje egy részét és azt rabszolgákkal, robotoló parasztokkal vagy bérmunkásokkal a maga számára műveltette, más részét pedig szétparcellázva a tőle függő parasztszaládoknak engedte át. Utóbbiak a rájuk eső részt saját termelőeszközökkel művelték, és valamelyik vagy többféle járadékformában szolgáltatásokat teljesítettek utána. A magyar szóhasználatban a saját kezelésű földesúri birtokot *majornak*, a szolgáltató parasztagazdaságot pedig *jobbágyteleknek* nevezzük. A major az antik rabszolgagazdálkodás maradványa, a rabszolgákkal műveltetett római *villagazdaság* közvetlen folytatása, de fennmaradt a feudalizmus egész folyamán, kisebb-nagyobb szerepet játszva a mezőgazdasági termelésben.

Az elmondottakból következik, hogy a feudális mezőgazdaság sajátos termelési módját a földesúrnak feudális járadékkal tartozó *kisparaszti gazdaság* képviseli, a földesúri major és a szabadparaszti kisbirtok csak mellékes jelenségek. A feudális földesúr tulajdonát képező földön saját munkaeszközökkel önállóan dolgozó és a földesúrnak szolgáltatásokat teljesítő paraszti az európai feudalizmussal bekövetkező új jelenség a világtörténelemben. Az ókorban az ázsiai és afrikai civilizációk (Mezopotámia, Egyiptom, India, Kína) mezőgazdasági dolgozói nagy többségükben szabad parasztok voltak, akik adót fizettek az uralkodó osztály eltartására s emellett közmunkákat végeztek és katonáskodtak is. Az európai (görög és római) ókori civilizációk uralkodó osztályait túlnyomó részben rabszolgák munkája tartotta el, a szabad parasztok pedig katonáskodtak. A rabszolgagazdaság versenye és a katonai szolgálat terhe azonban annyira tönkretette a késő római kor szabad parasztjait, hogy azok, szabadságukat feladva és földjüket eladva, nagybirtokosokhoz szegődtek szolgálatba, csakhogy a katonáskodástól megszabaduljanak. Ezek az ún. *colonusok* váltak a középkori telkes jobbágyok előképeivé, de a nyugatrómai birodalom bukásától (i. sz. 476) a Karoling-birodalom felbomlásáig (i. sz. 843: Itália, Franciaország és Németország szétválása) Nyugat-Európában az uralkodó osztály eltartását még jórészt a rabszolgamunkával művelt majorok biztosították.

A nyugatrómai birodalom területére az V—VI. században behatoló barbárok már egytől-egyig a társadalmi fejlődésnek abban az átmeneti állapotában voltak, amikor az ösközösségi egyenlőség megszűnt, s jóllehet a törzsek és népek harcos tagjai még szabadoknak számítottak, a vezető szerepet a király vette át. Neki mindenki katonai szolgálattal tartozott, s maga köré még külön hivatásos katonákból állandó kíséretet is toborzott. A barbár királyt és kíséretét a háborús zsákmány mellett földművelésre fogott rabszolgák tartották el. A Római Birodalom területén ezek a barbár királyok és kíséretük a helyi nagybirtokosok földjeinek és rabszolgáinak egy részét (felét, harmadát) is megkapták, míg a barbár közsabadok csak földosztásban részesültek. A volt római uralkodó osztály egy része, valamint a keresztény püspökök és kolostorok megtartották földbirtokuk és rabszolga-

állományuk egy töredékét és a barbár királlyal s kíséretével együtt alkották az új államok vezető rétegét. A teljes műveletlenségbe, írástudatlanságba süllyedő világi uralkodó osztállyal ellentétben az írásbeli műveltséget egyedül őrző püspökök és szerzetesek társadalmi megbecsülése óriási birtokadományokban mutatkozott meg. *Az egyházi nagybirtok a korai középkorban kiterjedésben vetekedett a királyi birtokkal, és meghaladta a világi nagybirtokot, s ugyanúgy rabszolgák által művelt majorokból állott.* A volt nyugatrómai birodalom területén a barbárok betelepülése után a gazdasági és társadalmi viszonyok közel fél évezrednyi időre csak annyiban változtak meg, hogy a barbár szabad parasztokkal a szabad kisbirtokosok száma megnőtt, anélkül azonban, hogy a rabszolgatartó rendszer megszűnt volna.

A feudalizmust létrehozó fordulat a *Karoling-birodalom felbomlásával párhuzamosan*, a IX—X. században következett be, két fő tényező hatására. Az egyik a Karoling-birodalom katonai terjeszkedésének s ezzel rabszolgaszedési lehetőségeinek megszűnése, a másik a Karoling-birodalom szabad parasztjainak elszegényedése és a katonáskodásból való távolmaradása volt. A két egymással szorosan összefüggő fejlemény együttesen gyöngítette a frank hadsereg két fő összetevőjét, a királyi kíséretet és a fegyveres szabad parasztságot. A katonai ütőképesség csökkenésének következményeként a Karoling-birodalmat minden oldalról súlyos ellenséges támadások érték: a IX—X. század folyamán délről az arabok, északról a normannok, keletről a magyarok nyomultak be, és nemcsak raboltak, pusztítottak, hanem nagy területeket foglaltak el rövidebb-hosszabb időre. A védekezésbe szorult és önálló országokra, majd tartományokra bomlott Karoling-birodalom uralkodó osztálya decentralizált ellenállási góccok kialakítására kényszerült, s ez mélyreható társadalmi változásokkal járt együtt.

A katonáskodás miatt elszegényedő s katonáskodni szegénysége miatt nem tudó szabad parasztot mennyiségileg nem lehetett, tehát minőségileg kellett pótolni. Kis létszámú, de a korábbinál sokszorosan hatékonyabb hadseregre volt szükség, s ennek létre is jöttek a technikai feltételei. A keleti lovas nomádoktól (avaroktól, magyaroktól) Nyugat-Európa ez időben vette át a *kengyelt*, amely biztonságot adott a lovasoknak a nyeregben. A római és a germán hadviselésben a lovasság csak felderítő vagy kisértő szerepet játszott, a keleti nomádoknál viszont a legfőbb, nem egyszer egyedüli fegyvernem volt. Csakhogy míg a *hunok, avarok, magyarok nyilazó könnyűlovasok voltak*, a IX—X. században kialakuló új nyugati (frank) hadsereg *páncélos nehézlovasokból állott*, akik hónuk alá szorított dárdával rohamoztak. Ebben a harcmodorban az volt a forradalmian új elem, hogy a rohamozó ló súlyát veti bele a harcba, a lovas csak irányítja a fegyvert. A nehéz fegyverzet hordozása megkivánta a *lovak patkolását* is, ami a X. században szintén keleti nomád hatásra terjedt el. De nem volt elég a keleti találmányok átvétele; ahhoz, hogy az új haditechnikában rejlt minden

lehetőség kibontakozzék, az egész társadalom együttes erőfeszítésére volt szükség.

Mindenekelőtt a harcosnak kellett életreszólóan hivatalos katonává válnia, kora gyermekkorától kezdve a nehézlovassági harcot gyakorolnia. Közmondássá vált, hogy aki ezt 14 éves kor után kezdi, sohasem tanulhatja már meg. A gyakorlásra szolgáltak a lovagi tornák és a vadászatok, melyek komoly, gyakran halálos végű próbatételek voltak. I. sz. 1000 körül már csak a nehézlovas számított katonának, s a katona fogalma egyet jelentett az új típusú harcost jelölő *lovag* kifejezéssel.

De nagy mennyiségi és minőségi teljesítménytöbbletet követelt a lovagi hadviselés a vasművességtől is. Nyugat-Európában az i. e. 1. évezredben a kelták viszonylag magas színvonalú vaskohászatot fejlesztettek ki, ennek hagyományai újultak fel és terjedtek tömegesen főleg a Rajna-menti frankok között. A vasból készült sisak, páncél, pajzs, dárdahegy, kengyel, zabla, patkó és főleg a kétélű egyenes kard a lovag fegyverzetének elmaradhatatlan részei voltak. A frank vasművesség a X. században már messze vidékre, pl. Magyarországra irányuló kivitelre is tudott termelni. Az egyre több embert foglalkoztató, mert egyre több és egyre jobb fegyvert termelő vasművesség kivált a paraszti ipar keretei közül, és a paraszti gazdaságok termékefeleslegéből kellett eltartani, akárcsak a lovagot magát s annak lovását és fegyverhordozóját is. Mert nehéz páncéljában a lovag lóra sem tudott ülni egyedül, úgy kellett őt másoknak beemelni a nyeregbe. Ezért az sem volt közömbös, milyen lóra ült.

A lovag súlyát csak erős állat tudta hordozni, s a lovasrohamban is a ló önsúlya volt a meghatározó tényező. A lovagi harcmodor céljaira tenyészítették ki mesterségesen Nyugat-Európában a nagy testű, ún. hidegvérű lovakat. Ezek azonban lassúak, sőt lusták voltak, a harci rohamhoz csak a természetből vad méneket lehetett használni. Mivel ez utóbbiak – mint a lovak általában – két oldalon ellenkezőleg léptek négy lábukkal, hosszabb menetben elviselhetetlenül rázták páncélba öltözött lovasukat, ezért csak közvetlenül a csata előtt ültek rájuk. Huzamosabb lovaglásra olyan kancákat és herélt méneket alkalmaztak, amelyeket megtanítottak jobb és bal oldalon felváltva egyformán lépni, poroszkálni, s így egyenletesen hordozták a lovaszt. Ez utóbbiakat nevezte a középkori magyar nyelv paripának, járásukat poroszkálásnak, míg a csatamént „jobb oldalinak” (az oklevelekben latinul *dextrarius*), ugyanis a paripán lovagló lovnak jobb oldalán vezette a lovászt, mert bal oldalán kellett rá felszállni. Ezeket a kényes állatokat persze nem lehetett kizárólag fűvel, szénával tartani, sok zab kellett nekik. A lovak „kettős lóhasználatáról” az első ismert adat a X. század közepéről származik, Magyarországon egy évszázaddal később említenek csatamént.

A páncélos lovak zárt hadoszlopának rohamát semmiféle gyalogos- vagy könnyűlovas sereg nem tudta feltartóztatni, az egyedülálló lovag azon-

ban még silányabb fegyverzetű tömeggel szemben is tehetetlen volt. Ugyanakkor – mint láttuk – felszerelése és kiszolgálása több ember sokféle, egybehangolt munkáját igényelte. Mind biztonsági, mind gazdasági okok azt követelték tehát, hogy a lovakokon kívül senki se viselhessen fegyvert és mindenki nekik dolgozzon, akár mint paraszt, akár mint kézműves. A földesúri majort művelő rabszolgák munkája még akkor sem lett volna a lovak fenntartására elegendő, ha a skandináv és a kelet- és közép-európai országok megerősödésével és keresztény hitre térésével a rabszolgaszedés forrásai éppen a X. században el nem apadnak Nyugat-Európa számára. (Addig főleg szláv népekből szedtek rabszolgát, innen a rabszolga középkori francia és német neve: *esclave*, *Sklave*; a keresztények rabszolgaságba hurcolását viszont az egyház tiltotta.) Sokkal nagyobb számú dolgozóra volt ugyanis szükség, mint amennyi rabszolgát szervezett módon egyáltalán össze lehetett tartani. A katonailag már amúgy sem ütőképes szabad parasztságnak immár azt a részét is lefegyverezték, amely még anyagilag bírta volna a gyalogos katonai szolgálatot. Ennek megváltására munka-, termék- vagy pénzszolgáltatásra kényszerítették őket. Egyidejűleg a majorhoz tartozó rabszolgákat telkekre telepítették és szolgáltatások fejében önálló gazdálkodást engedélyeztek számukra. Az egykori rabszolgák és a volt szabad parasztok így egy *egységes jobbágyosztályban* olvadtak össze, mely a rabszolga ókori nevét (servus, francia: serf) viselte, valójában azonban önállóan gazdálkodó és a földesúrnak szolgáltatással tartozó parasztokból állt. Franciaországban már a XI. századra, Európa egyéb vidékein a XIII. századra, legutoljára Kelet- és Közép-Európa országaiban a XIV. század elejére a rabszolgatartás végleg megszűnt, s a földesúri majorokat teljes jobbágyok robotjával megkiszámú fizetett belső cselédséggel műveltették.

A társadalmi átalakulással párhuzamosan megváltoztak a *földtulajdonviszonyok* is. Addig a szabadok földközösségben éltek; ahol sok volt a föld, szabad foglalás formájában, ahol kevesebb, ott évente újraosztó földközösségben. A legsűrűbben lakott vidékeken a szabad parasztok parcellái már véglegesen személyi tulajdonba kerültek. A rabszolgatartó előkelők a közösből szakítottak ki maguknak földet, amelyet magántulajdonba vettek. Később az ilyen földekre, a késő római colonusok mintájára, szegény szabadokat is telepítettek szolgáltatások fejében. Az igazi feudális nagybirtokok azonban nem így keletkeztek, hanem a központi hatalom IX–X. századi meggyöngyülése idején azáltal, hogy a helyi hatóságok (pl. a megyéket kormányzó grófok) vagy egyszerűen a felfegyverzett hatalmasok megszállták a királyi várakat és sereget toboroztak maguknak lovakból, akiket a környékbeli lakosság állami adójának és szolgáltatásainak elsajátítása által eltartottak. Ezek a *senior* (franciául: seigneur) nevet viselő hatalmasok a fennhatóságuk alá került területekből váruadalmakat alakítottak ki, s az erősebbek a gyöngébbeket befolyásuk alá vonták, mint hűbéresüket (vazal-

lusokat). *Hűbérnek, latinul feudumnak nevezték a hűséges szolgálat fejében a hűbérúrtól kapott birtokot. Innen a feudális, feudalizmus kifejezések.* A várurak nemcsak a környékbeli lakosság anyagi szolgáltatásait sajátították ki, hanem a közhatalmát is: bíraskodtak és bírságotlaltak uradalmuk területén. A hatalmasabbak pénzt is verettek, és magánháborúkat viseltek a szomszéd várurak, néha a király ellen is.

Az európai mezőgazdaságban a feudalizmus azzal köszöntött be, hogy az uradalom fenntartotta a majorságnak és a telkeknek az ókorra viszonyuló kettősségét, de csak egyféle dolgozóval, a volt rabszolgaságból és a volt szabad parasztból összeolvadt robotoló teljesjobbággal műveltette mindkettőt. *A feudális gazdaság célja a paraszti önfenntartásán túlmenően a feudális járadék megtermelése volt, mint ahogyan a kapitalista gazdaságnak a munkaerő reprodukcióján túlmenően a profit előállítás.* A feudális járadék megtermelésének és elsajátításának kerete az uradalom volt, amelynek kezdettől fogva klasszikus formája a váruradalom. Ez nemcsak szervezési központja volt a jobbágytelkeknek, hanem olyan technikai létesítményeket is tartott fenn, amelyeket a tőle függő parasztságnak illeték fejében kellett igénybe venni: malmot, kenyérsütőt, sörfőzőt, borsajtót, mészárszéket, kocsmát. Bár ezek a központi létesítmények részben munkamegtakarítást is jelentettek a parasztnak számára (pl. a vízimalom kevesebb emberi munkaerővel ötször annyit őrölt, mint a kézimalom), a használatukért fizetett illetékek miatt tehernek érezték a használati kényszert. A földesúri hatalom azonban érvényesítette előjogait. A kézimalmokat elpusztították, a házi italméréseket betiltották, s olyan mértékig betörték a parasztságot az uradalmi létesítmények használatába, hogy ezeknek összefoglaló nevét, a *banalitást* a francia nyelv ma a köznapiság, magától értetődőség értelmében használja. (*Bannum* vagy *ban*: a földesúri monopólium hatálya alá eső terület neve.) A földesúri fennhatóság alatt élő parasztnak így hármasszál fűzte az uradalomhoz: robotolnia kellett a majorban, saját gazdasága terméséből járadékot kellett adnia és illetéket kellett fizetnie az uradalmi létesítmények kényszerű használatáért.

A váruradalom nemcsak a mezőgazdaság szervezeti központja, hanem a feudális társadalom legfőbb szerkezeti eleme lett, melyben a *várúr és „familiája”* (vazallus lovagok a bírói, katonai, igazgatási feladatok ellátására) hatalmat gyakorolt a parasztságban tömörült másik *„familia”* (telkes jobbágy + zsellér vagy zsellérek egy ekefogat kiszolgálásában egy telken, saját munkaeszközeikkel robotolva a majorban) fölött. Ezt a hatalmat a feudális monarchia mintegy delegálta a földesúr-lovagnak. Ez tehát nem csupán feudális szétforgácsolódás volt, hanem a széteső késő Karoling-birodalom vazallusi függéseken át történő újr hierarchizálódása is.

A technikai, gazdasági, társadalmi és politikai feltételeket ideológiai-lag tudatosította és tartósította a keresztény *egyház*. A törzsi múlt felé az

ősök tiszteletével szemben az egyetlen Isten előtti egyenlőséget hirdette s ennek földi vetületét a monarchiában jelölte meg, melynek engedelmességet követelt. A király mintegy a parasztnak védőjévé magasztosult a földesúr esetleges jogtalanságai ellen. Az egyház ugyanakkor alkalmazkodott a paraszti élet követelményeihez, gyakorolva a parasztnak szemben álló erők közül a természet csapásainak kivédésére a „fehér mágiát” (a vetés megáldását, esőért való imát, vihar elleni harangozást stb.), a másik lehető ellenség, a földesúr felé pedig igényként jelentve be a feudális társadalom három alapvető rétegének (oratores = papok, bellatores = katonák, laboratores = dolgozók) funkcióbeli összefüggését és elvi egyenlőségét.

Kétségtelen, hogy a feudalizmus viszonylag súlyos terheket rótt a parasztnak, s lefegyverzésükkel még a hatékony ellenállás lehetőségétől is megfosztotta őket. Amíg a lovagi haditechnika virágzott, parasztnak felkelések ritkán törhettek ki és hamar elbuktak. A nagy parasztháborúk a XIII. század közepén akkor kezdődtek, amikor a lovagság fejlődése túlhaladt csúcspontján. Bármennyire is elnyomták azonban, a feudális társadalom földesúrtól függő parasztnak a földművelésnek minden megelőzőnél fejlettebb, termelékenyebb változatát alakította ki. Ennek egyik oka az volt, hogy a katonáskodástól megfosztott s egyben megszabadított parasztnak minden energiáját a termelőmunkára fordította. méghozzá *viszonylag védett körülmények között*, mert az uradalom, amelynek kötelékébe tartozott, lovagi hadseregével sokkal hatékonyabban védelmezte — persze a maga érdekében — a jobbágytelkek kisparasztnak birtoklását, mint valaha a kezdetlegesen lefegyverzett szabad parasztnak a saját kicsiny földtulajdonát. A másik ok a *mezőgazdasági technika* jelentős fejlődése. Az alapvető újítások egyike a földet megforgató *nehézeke*, másik a *hármasszál* volt. Az aszimmetrikus laposvas, a hosszúvas, a kormánydeszka és a taliga együtteséből kialakuló új eke Nyugat-Európában új nevet (latinul *carruca*, franciául *charrue*, németül *Pflug* és ebből a szláv *plug*) kapott a régi, szimmetrikus ekevassal ellátott és kormánydeszkát nélkülöző ókori típussal (latinul *aratrum*, franciául *araire*, a szláv nyelvekben *ralo*) szemben. A régi eke csak túrtá a földet, és így csak laza, főleg folyóvíz hordalék talajok megmunkálására volt alkalmas. A kötött talajok feltörését, megforgatását az új eke tette lehetővé, s ezáltal nemcsak a termőterület terjedt ki, hanem a föld megművelése is javult. Mivel az új típusú nehézeke egyrészt igen sok vasalkatrészt, másrészt jelentős vonóerőt (8–12 ökröt) igényelt, kézenfekvő, hogy legkorábban a szükséges anyagi eszközökkel rendelkező földesúri majorok használták, sőt valószínűleg ezekben is alakult ki végleges formája.

Ugyancsak a földesúri majorokból származtathatjuk a *lófogatolású nehézeket*. Az ókorban a lovat nyakán fogatolták, s emiatt viszonylag kis terhet tudott csak vontatni, mert nagyobb súlynál a nyakhám fojtogató hatást fejtett ki. A keleti nomád népektől, közelebbről az avaroktól vagy a

magyaroktól került Nyugat-Európába a X. században a szügyhám, amely megsokszorozta a ló vontatóképességét s nemcsak nehéz, négykerekű szerekbe lehetett ettől kezdve befogni, hanem eke elé is. A ló ugyanakkora vonóerőt képes kifejteni, mint az ökör, viszont gyorsabb, s így magasabb ára és költségesebb tartása ellenére is kifizette magát a szántásban. Nyugat-Európa egyes vidékein már a XII. században elterjedt az eke és a borona lófogatolása, ami feltételezi a szemes takarmány termelését, mert lovag és paraszt egyaránt csak akkor számíthatott lova teljesítőképességének megfelelő kihasználására, ha fű és széna mellett zabbal is takarmányozta.

Egyrészt a takarmánygabona, másrészt a hüvelyes vetemények termesztése adott meghatározó indítékot a *hármás nyomás* terjedésének. A Földközi-tenger vidékén a klimatikus viszonyok a kétnyomásos gazdálkodást írták elő, a föld egy részét vetették, más részét pihenni hagyták és legeltették. A Nyugat-Európában kialakult *hármás nyomás* bevezetésével az egyik részbe őszt, a másikba tavaszt vetettek, a harmadikat pihentették. Ezzel egyrészt jelentősen növelték a vetésterületet, másrészt a talajerőt különböző módon hasznosító növények sűrűbb váltogatásával a termőképességet is jobban fenn tudták tartani. Nyugat-Európában a XIII. században vált általánossá a hármás nyomás, Észak- és Kelet-Európában ekkor kezdett terjedni, míg Dél-Európa megmaradt a kétnyomásos rendszer mellett. Valószínűleg a háromnyomásos rendszer is földesúri majorokban alakult ki, mert létrehozásához a szántóföldek beosztásának olyan radikális átrendezése kellett, amelyet könnyebb központi szervezéssel, mint magán-érdekek egyeztetésével végrehajtani. Mikor már előnye a földesúri majorokban behizonyosodott, bevezetése érdekében a faluközösségeknek kevesebb helyi ellenállást kellett leküzdeniök.

A városok kifejlődése előtt, a XII. század közepéig a földesúri major fontos szerepet játszott a paraszti mezőgazdasági technika fejlesztésében, nemcsak a nehézeke, az új lófogatolás és a háromnyomásos rendszer elterjesztésével, hanem olyan nagyüzemi szolgáltatásokkal is, amelyeket a parasztgazdaságok még egymással szövetkezve sem lettek volna képesek maguktól teljesíteni. Ilyen szolgáltatás volt elsősorban a már említett *vízimalom*, a XII. századtól kezdve pedig a *szélmalom*. Ezeket eleinte gabona-örlésre, a vízikerek tengelyére alkalmazott emelőkarnak a XI. század elején történt feltalálása után kallózásra, kása-, kender-, csertörésre, érczúzó, fújtató és kalapács működtetésére használták. A különböző malmokat a paraszt részben közvetlenül, saját házi munkájának könnyítésére, részben pedig közvetve, készítményeik megvásárlása útján vehette igénybe. A legnagyobb jelentősége kétségtelenül a vasművesség gépesítésének volt, mert az tette lehetővé a lovagi fegyverzet és a paraszti munkaeszközök tökéletesítését és széles körű elterjedését. Mint az őrlőmalmok, úgy a textil- és fémművesség egyes munkafázisait gépesítő malmok is a földesúri majorok berendezéseként

létesültek. A földesúri major a IX—XI. században komplex mezőgazdasági és kézműipari üzem volt, amelynek földjein ekével, kapával, sarlóval robotoló parasztok, műhelyeiben pedig a falvakból bizonyos időre berendelt takácsok és kovácsok dolgoztak.

Az ilyen komplex földesúri nagyüzem klasszikus példái a XI. század közepe után létesült ciszterci szerzetesrendi ún. *forge*-ok (műhelyek), székesegyház méretű hatalmas épületek voltak. Az épület közepén átvezetett folyóvíz a külön helyiségekben működő különféle rendeltetésű malmokat hajtotta. Hasonló nagyságú ipari építmények az ipari forradalomig nem keletkeztek Európában. A ciszterci és a karthauzi kolostorokban a termelő munkát ún. laikus testvérek végezték, akik parasztokból toborzott szerzetesek voltak, de a vallásos szertartások nagy része alól felmentve mint földművelők vagy kézművesek dolgoztak. A kolostorok földművelő telepeit hatalmas, templomszerű csüreikről *grange*-oknak nevezték.

A XI. században, amikor még a mezőgazdaság megújulása a kezdeleinél tartott és a régi ekével művelt folyóvölgyek már nem tudták a növekvő népességet eltartani, az éhínségek elől sok parasztfiú menekült a kolostorokba dolgozni. Mihelyt azonban a nehézeke birtokában a parasztság kezdett a kötött földekre kirajzani, erdőt irtani és mocsarakat lecsapolni, a kolostorok laikus testvérei is megfogyatkoztak. De benépesedtek új falvakkal az egyházi és világi nagybirtokosok addig lakatlan területei a jobb élelmezési viszonyok és terjeszkedési lehetőségek, valamint az éhínségek megszűnése folytán szaporodó *telepesek* által. Nyugat-Európa agrárnépessége a XII. századra már annyira felduzzadt, hogy a viszonylag ritkán lakott Közép-Európába (Cseh-, Magyar- és Lengyelországba) kezdett átáramolni, ahol francia, de főleg német telepes falvak és városok jöttek létre.

A földművelés technikai megújulásának és területi kiterjeszkedésének legfőbb társadalmi eredménye a *feudális járadékformák átalakulása* lett. A szaporodó telkes jobbágyok termékszolgáltatásai feleslegessé tették a földesúri major saját szántóföldjeit. A robot megszűnt, illetőleg termékkel, majd mikor a kialakuló városok piacán már mezőgazdasági árukat lehetett eladni — pénzzel megváltották. *A pénzgazdálkodás és a városi piac hatása leghamarabb Itáliában érvényesült, ahol a paraszti terhek már a XI. századtól kezdve a felesbérlet formáját öltötték fel, s terjedt a pénzjáradék is.* Franciaországban a XIII. századra vált általánossá a pénzjáradék, míg Angliában és Németországban a földesúri major helyenkénti fennmaradása mellett a terményjáradék uralkodott. A francia és német telepesek hatására a termény- és pénzjáradékra való áttérés a XIII. században Kelet- és Közép-Európában is megkezdődött.

2. Magyarország mezőgazdasága a korai feudalizmus idején (X–XIII. század)

A történeti Magyarország egy évezreden át, 1918-ig kiterjedt az egész középső Duna-medencére, mely a Stájer, ill. Dinári Alpokhoz hatalmas félkörívben csatlakozik, és Kárpát-medencének is neveznek. A medence belsejét szigethegységek tagolják három almedencére, a Kisalföldre, a Nagyalföldre és Erdélyre. Bár a Kárpát-medence geológiai eredete és felépítése szempontjából a dél-európai medencerendszerhez tartozik, növénytakarója nem mediterrán jellegű; a Dél-Európára oly jellemző cserjést a Dunántúl néhány kisebb tájegységén kívül csak kevés növény, köztük a domesztikált szőlő és füge képviseli, területén túlnyomóan a másik két nagy eurázsiai táj, a vegyes erdők és a füves puszták növényzete osztozik. Noha az atlanti ciklonok és az ázsiai nyári monszun időnként esőt hoznak ide, abból a tengerektől minden irányban több mint 500 km távolság, valamint a hegykoszorú miatt meglehetősen kevés csapadék hullik a medence belsejébe, amely évi 400 és 600 mm közötti átlagos csapadékmennyiségével Nyugat-Európaéhoz képest száraz, sőt a forró mediterrán nyári levegő behatolása esetén aszályos. Földrajzi szélessége (45°–49°) ugyan Közép-Franciaországnak felel meg, és az évi 1750–2000 órás napsütés megérleli a szőlőt, kontinentális helyzete miatt azonban klímája nagy szélsőségek, a téli 0 °C és a nyári +24 °C hőmérsékleti átlagok közt ingadozik.

Mindezek, valamint a csapadék egyenlőtlen, júniusi és októberi maximumokban halmozódó megoszlása miatt a mezőgazdaságot gyakran fenyegeti aszály, s csak ritkán a túlságos nedvesség. Míg Nyugat-Európában rossz aratást ígér az esős ősz, a Kárpát-medencében ez elengedhetetlen ahhoz, hogy az elvetett mag kitartszon az áhított, de sokszor elmaradó májusi esőig, amelyet a paraszti bölcsesség az arannyal egyenértékűnek mond. Ezek a körülmények egyenesen arra kényszerítették a Kárpát-medence mezőgazdaságát, hogy a földművelés bizonytalansági tényezőit fokozott állattenyésztéssel egyensúlyozza ki.

Ha a Kárpát-medence állattartásra alkalmas füves pusztái nem is olyan kiterjedtek, mint a Fekete-tenger mellékiek, az ottaninál valamivel bővebb csapadék viszont nagyobb fűhozamot ad, és ez feleslegessé tette a vándorló legeltetést. Meg lehetett elégedni viszonylag kis távolságokon belüli téli és nyári legelőváltással. A csapadéktöbblet azonban azzal jár, hogy az állatokat télen szárított takarmányon kell tartani, mert a vastag hótakaró alól az állatok nem mindenütt tudták a fűvet kikaparni. Mindez a nomádok letelepedését és a földművelés térhódítását mozdította elő.

Akár nyugati földművelő, akár keleti állattartó népek érkeztek a Kárpát-medencébe, magukkal hozott mezőgazdasági kultúrájuk kiegészítésére, a másik féltől való tanulásra szorultak. Az erdővidék parasztjainak és a sztyepppek pásztorainak azonban még egy harmadik, sajátosan helyi tényezővel is számolniuk kellett itt, és ez a klíma szárazsága ellenére a tekintélyes vízbőség volt. A medencét körülvevő hegykoszorú és a belső síkság magasságkülönbsége 1500–2000 m, s a meredek lejtőkön az esővizek árvizekké dagadva zúdulnak le. Az erdős hegyekre bőven hulló csapadék (évi 1000–1500 mm) a Duna, a Tisza és mellékfolyóik révén jut a medence belsejébe, mely ezáltal válik csapadékszegénysége ellenére Európa vízben egyik leggazdagabb területévé. A délkelet felé igen csekély, nem több mint 20 cm/km lejtésű síkságon a folyók lassan, nagy kanyarokkal haladnak és a főfolyás mentén kavics és homokpadok formájában rakják le hordalékukat. A kanyarokat minden áradás növelte, de visszavonulva, bejárataikat a hordalék eltorlaszolta, és ha a következő árvíz ezt nem törte át, a kanyar holtággá változott. Ugyanakkor lejjebb új kanyar keletkezett s a holtágak képződési folyamata újrakezdődött. Idővel a holtágakkal körülvett homokpadokon fűz, éger, nyárfa települt meg, később tölgyerdők és vadgyümölcsösök nőttek rajtuk. De ha a holtág a fő folyástól teljesen elzáródott, tóvá, majd mocsárrá sekélyesedett. Évezredek alatt így építették, rombolták és alakították újjá medrüket a folyók, mintegy 3,5 millió ha kiterjedésű, a Kárpát-medence síksági területének harmadrészét elfoglaló, az év nagy részében vízzel borított árteret létesítve. *Ebből 2,5 millió ha szántóföldet nyert el az utóbbi két évszázadban a vízszabályozás, többet, mint Hollandiában, Angliában s a Po- és Loire-völgyben együttvéve.* E nagyarányú szabályozások előtt azonban az árter sajátos feltételeket szabott a gazdálkodásnak, éppúgy, mint ahogyan más és más gazdálkodási formákat igényeltek a homokos vagy füves puszták, a ligeterdős domboldalak, a zárt bükk- és fenyőerdők, valamint a magashegyi rétek is.

A Kárpát-medence gazdaságföldrajzi viszonyai ezek szerint nem kedveztek sem a túlnyomóan földművelésre, sem a túlnyomóan állattartásra alapozott gazdálkodási struktúráknak.

Mivel pedig évezredekken át ilyen egyoldalúan specializált gazdálkodású népek költöztek ide be, egyikük sem tudott gyökeret verni mindaddig, amíg egy olyan nép nem érkezett, amely a medence belsejének mindhárom tájtypusát, az ártereket, a homokos pusztákat és a ligeterdős domboldalakat egyaránt hasznosítani tudta. A magyar nép mindhárom tájtypus gazdasági lehetőségeit ismerte és értékesítette már i. sz. 900 körül történt ideköltözése előtt. A Fekete-tenger északi partján tanyázó magyarokról olvassuk egy IX. századi muzulmán földrajzkönyvben, hogy „sátraik vannak s nyáron a fű és a növényzet után vándorolnak... télen pedig a folyók mellé húzódnak és halászzal foglalkoznak... Sok vetésük van”. A ló-, marha-, juh- és

sértéstenyésztés, valamint a szántógazdálkodás (pl. eke, búza, árpa, kender, sarló) számos műszava mellett a bortermelésre vonatkozó szavakat is (pl. szőlő, bor, seprő) a sztyepp valamelyik bolgár-török népétől vették át. A halászat alapvető szókincse pedig legkorábbi finnugor nyelvi örökségünkhöz tartozik.

A Kárpát-medence belsejének dombvidékeit és helyenként a nagy folyók mocsárerdeit is gyér szláv népesség lakta, a síkság maga, mint a IX. századvégi bajor krónikás írja, a morvák és a bolgárok földje közt 10 napi járóföldnyi lakatlan pusztaság volt. A pusztaságot és a dombvidéket megszállva, a magyarság az ott élő szláv népességet asszimilálta s egyben eltanulta tőle mindazt, amivel gazdálkodási módját a helyi viszonyokhoz kellett alkalmaznia. Így elsősorban az állatok átteleltetéséhez szükséges takarmányszárítást (széna, szalma) és a sztyeppen ismeretlen növények (rozs, zab, len) termesztését. A pontusi sztyepp viszonylagos szárazsága miatt szükséges állandó vándorlás gátat szabott a földművelés terjedésének, mely főként a nagy folyók menti téli szállásokra korlátozódott. A Kárpát-medence hővebb fűtermése kisebb területre engedte szorítani a legeltetést. a hosszú vándorlások helyébe téli-nyári legelőváltás lépett, s bár az állattenyésztés sokáig nem vesztette el vezető szerepét, a földművelés egyre nagyobb súlyt kapott a gazdálkodásban.

A korai helyneveink tanúsága szerint a honfoglaló magyarok a füves pusztákon kívül a legeltethető aljnövényzettel bíró ligeteket és tölgyerdőket szállták meg. a túlevelű és bükkös ún. fekete erdőkbe nem hatoltak be. Ez utóbbiakban maradt fenn a szláv népesség. A hazai szlávságnak a síkságokon, a Nagy- és Kisalföldön, a Sárreuten és az erdélyi Mezőségen úgyszólván semmiféle helynévi emléke nem maradt, csak a nagy folyók (Duna, Tisza, Maros, Szamos) egyes lápos vidékein. Ebből arra kell következtetnünk, hogy a magyar honfoglalás előtti szláv lakosság a füves pusztákat gazdaságilag nem hasznosította, s földművelése is nagyrészt az erdei irtásokra szorítkozott. Az alföldi és mezőségi tájakat a magyarok kezdték megművelni.

A honfoglaló magyarok ekéje, török eredetű neve után ítélve, a kazároktól átvett talpeke lehetett, amely különösen a gyeptörésre volt alkalmas, de nem forgatta meg a földet. A forgató nehézekét, amelynek műszavai (gerendely, kormánydeszka, taliga) a magyarban szláv eredetűek; valamikor a XII. század vége felé vettük át. minden jel szerint szlovén közvetítéssel Nyugatról, a nyomásos gazdálkodással együtt. A X—XII. században a magyar nép földművelése úgy alakult, hogy a legelőnek használt mezőben egy részt elkerítették, előbb jószágot tartottak rajta, majd a természetes trágyával termékenyített, „telek”-nek nevezett földet feltörték, első évben kölest, később búzát, árpát vetettek belé. Idővel a helyi szláv lakosságtól a rozs és a zab termesztését is átvették. Mihelyt a telek kimerült, más helyen törtek fel újat. Ehhez a külterjes földműveléshez sok föld kellett,

ezért egy ekére viszonylag nagy, mintegy 50 ha területet számítottak, ezt nevezték „ekealjának”, amelynek persze csak kis részét szántották-vetették egyszerre. A termelékenység alacsony volt, aligha haladta meg az elvetett mag kétszeresét. A hazai szlávok földművelése sem volt termelékenyebb, eleinte ők sem használták fordítóékét, hanem a folyóvölgyben egyfajta túróékét (raló), az irtásokon pedig kapaekét (szoha).

A népesség szaporodásával, nyugati (szlovén, cseh, német, francia) telepések beköltözésével vált a XII. század végére egyrészt szükségessé, másrészt lehetségessé a földterületet jobban kihasználó nyomásos földművelés, amelyben váltogatva használták ugyanazt a földet szántónak és legelőnek. *Magyarországon a kétnyomásos gazdálkodás lett általánossá, a hármas nyomás csak a földszükében levő vidékeken terjedt el.* Az új technikával a termelékenység is megnőtt, az elvetett mag három-négyszeresére. A nyomásrendszerrel együtt jelent meg az új, kisebb területet jelző földmérték, a kb. 0.4 ha kiterjedésű „hold”. A XIII. században egy parasztháztartás kb. 30 hold szántóföldön gazdálkodott két vagy három nyomásban.

A földművelés legigényesebb ága, a *szőlőművelés* a Dunántúlon a római korszak óta folyamatosan fennmaradt a honfoglalásig. A magyarok annál inkább folytathatták, mivel a honfoglalás előtt is gyakorolták. A korai feudalizmus idején a bortermelés átlépte a régi római birodalmi határt, s a XIII. századig egyrészt Erdélyben, másrészt a Felső-Tiszavidéken is elterjedt. A maival nagyjából egybeeső északi határát a XIII. század előtt keletkezett Szőlős falunevek jelzik. Eger, Tokaj, Nagyvárad vidékén francia telepéseknek is nagy szerepe volt a szőlő meghonosításában (Olaszi és a Tállya falunevek az ő emléküket őrzik, az előbbi a magyarok által használt népvük, az utóbbi a szőlőmetszés francia műszava: taille).

Bármennyit is fejlődött, tökéletesedett a magyarországi földművelés a korai feudalizmus idején, a hagyományok és a földrajzi viszonyok egyaránt az *állattenyésztésnek* kedveztek. A sztyepp hagyományai folytatódtak a nagyméretű lótenyésztésben. Ásatási csontleletekből tudjuk, hogy a magyar köznép állatállományának kb. 25%-a ló volt (ugyanezen időben az angliai parasztnál csak 1.5%!) és a ló húsát egyházi tilalom ellenére ették is. A földművelés terjedése azonban a szarvasmarhatartásnak kedvezett. A paraszti állatállomány egyharmada ökör és tehén volt, de nem a magyar specialitásnak ismert nagy termetű fehérszürke fajta, mely csak a XIV. századtól kezdve jelenik meg a csontleletekben, hanem a közép-európai kis termetű brachyceros típus. A nyugat-európai parasztsághoz képest a magyarok kevesebb juhot és valamivel több sertést tartottak. A juhtenyésztésre Magyarországon a XII. század óta a Déli-Kárpátokba bevándorló balkáni eredetű román pásztorok „szakosodtak”. Fontos szerepet töltött be a magyar nép életében a méhészet és a halászat is, mindkettőt egész települések hivatásszerűen gyakorolták (Födemes, Halászi helynevek).

Tudva, hogy ez időben a Kárpát-medence belsejének egyharmada ártér volt, arra kellene következtetnünk, hogy a lakosság tekintélyes része főfoglalkozásként űzte a halászatot. Már a legkorábbi idők óta szerepel a hal a földesúrnak járó szolgáltatások közt, valamint élő, fagyasztott, sózott, szárított formában a belső piacon, sőt kismértékben mint kiviteli cikk is. Ennek ellenére a hivatásos halászok száma a forrásokban meglepően csekély, tulajdonképpen csak a nagy befektetést és gyakorlatot kívánó, csónakos, kerítőhálós szabadvízi halászzal foglalkozók ilyenek. Ezek is többnyire a nagy vízparti uradalmak alkalmazottjai voltak, s csak a fogásnak számukra átengedett kisebb részével rendelkezhetek szabadon. A halfogás túlnyomó részben a paraszti gazdálkodást kiegészítő, a mezőgazdaság holt idényeit kitöltő mellékfoglalkozás és egyben a feudális járadékszolgáltatás egyik kötelező formája is volt. Mint ilyen, szerves részét képezte a komplex ártéri gazdálkodásnak, mely a későbbi nagyarányú ármentesítéssel annyira feledésbe merült, hogy jellegzetes vonásait csak a legújabb történeti kutatás tárta fel.

Ennek a gazdálkodási módnak a lényege a folyók holtágainak mesterséges megnyitása a főfolyás felé, az ún. „fokok”, a hordalékpadokon át vágott keskeny csatornák által. Ezzel sikerült az áradások vizét elosztva és csendesítve a partokat a rombolástól kímélni, s ami a legfőbb, az elposványosodással, elszikesedéssel fenyegetett holtágakat időnként élővízzel felfrissíteni. A halászat fő formája az ártéri gazdálkodásban a „fokok” időleges elrekesztése volt, ezáltal a nagy halak bennrekedtek, az ártéren létrejött új ivadék viszont az apadással visszakerült a főmedérbe. Télen a jégtakarókba vágott lékhez gyűlő halakat fogták. Az árterek közmondásos halbősége tehát nem a természet ingyen ajándéka volt, hanem a „fokok” nyitásának, zárásának, állandó gondos rendben tartásának egész faluközösségeket, sőt azok együtteseit mozgósító kemény munkájából következett. De ebből következett az is, hogy nagy területeket tudtak állandó élővízzel ellátni, ezáltal a szigeteken nőtt köris- és tölgyerdőket, valamint a XIII. század óta oklevelekben is emlegetett, oltással nemesített gyümölcsös- (a Kárpát-medencében őshonos alma, körte, szilva, mogyoró s a rómaiak által meghonosított dió és meggy) kerteket fenntartani, az állandó szárazulatokon gabonát termelni, az időnként elárasztott réteken és legelőkön, valamint az erdőkben pedig úgyszólván emberi őrizet nélkül, félvad méneseket, gulyákat és kondákat tartani. Vízinövények egész sora (súlyom, gyékény, káka, nád) adott részben emberi és állati táplálékot, részben háziipari nyersanyagokat. Noha a halászat, az állattenyésztés és a háziipar piacra vihető felesleget is termelt, az ártéri gazdálkodás, éppen sokoldalúságánál fogva, alapjában véve mégis az extenzív és önellátó paraszti mezőgazdaság fő formája maradt Magyarországon. Különösen ilyené tette a gabonatermelés lehetőségeinek a változó vízjárás miatti korlátozottsága, a földművelésnek az állattartással szembeni háttérbe szorulása.

A korai feudalizmus századaiban a magyarországi agrártársadalom még nem felelt meg teljesen a nyugat-európai feudalizmusnak. A földmonopóliumnak csak aránytalan kis része volt világi földesuraké, a királyi és az aljból kiszakított egyházi nagybirtok foglalta el az ország területének túlnyomó részét. Ennek következtében a lovagi harcmódot nem terjedhetett, csak a király közvetlen környezetében, egyébként az olcsóbb könnyűlovasság maradt a fő fegyvernem. Kis termetű, meleg vérű lovakat tenyésztettek, így azután a tavasszal vetett takarmánygabona sem volt nélkülözhetetlen. A hármasyomás ezért nem vált általánossá. De a kevés zabon, főleg fűvön és szénán tartott lovat eke elé sem foghatták, az igavonást Magyarországon kizárólag ökrökkel végeztették, lovat szántáshoz csak a bevándorolt németek használtak. A könnyűlovas harcmódot továbbélésének fontos társadalmi következménye volt a nagyszámú katonáskodó szabad elem fennmaradása. Ezek a királyi megyeszervezetben tömörültek, s vagy harcoltak, vagy termelőmunkát végeztek. Ez utóbbiak a fegyveres szolgálat megváltása fejében a szabadok pénzére elnevezésű adót fizették. A várnépek tisztjei az ún. várjobbágyok voltak, ezek a várföldből kiszakított saját birtokon rabszolgákkal gazdálkodtak, a XIII. század folyamán kisbirtokos nemesekké lettek.

A királyi birtokok központjai, az udvarok körül a hazai szlávok és behurcolt rabszolgák közül kikerülő udvarnokok dolgoztak. A tulajdonképpeni földművelést a szántók és szőlők végezték, kézműipari munkákra a falvakból rendelték be kovácsokat, szűcsöket, tímárokat, ácsokat stb. Településeik közül soknak a mesterségre utaló neve máig fennmaradt. Egyébként gabonájukat maguk termelték, s csak idejük egy részét fordították kézművességre. A vármegyék területén a szabad parasztság osztó földközösségben élő falvakban lakott. Az egyházi és világi földesurak birtokait a szabadok falvainak nagy határaiból szakították ki, többnyire csak néhány ekealját tettek ki, s ennek megfelelően szétszórta, egymástól elszigetelten feküdtek. Ezeket a hazai latinságban *prédium* nevet viselő majorokat részben rabszolgák (latinul *servus*, magyarul *in*, de egyes történészek szerint az *in* általában a közembert jelentette, s a rabszolgát a szlávól kölcsönzött *rab* vagy *cseléd* szavakkal jelölték), részben szolgálatba szegődött szabadok (latinul *ministerialis*, magyarul *lovas jobbágy*) művelték. A rabszolgák a földesúr tulajdonát képező ökrökkel és ekékkel szántottak, s a termés felét-harmadát megtarthatták maguknak. Idővel sokat felszabadítottak közülük (latinul *libertinus*, magyarul *ügy*), saját házuk, ökrük, néha lovuk is volt és szolgálatukat is szabályozták. A XII. századtól kezdve egyre több külföldi szabad paraszt (latinul *hospes*, magyarul *vendég*) települt be az országba. Ők nem csak fejlettebb mezőgazdasági technikát hoztak magukkal, hanem szabadabb jogállapotúak is voltak. A paraszti munka termelékenységének a fordítóke és a nyomásos gazdálkodás révén történt megnövekedése lehetővé tette a földesurak számára, hogy a majort és a rabszolgamunkát nélkülözzék.

A XIII. század végére a volt lovasjobbágyok, udvarnokok, rabszolgák és vendégek egységes szabad költözésű, munka-, termény- és pénzjáradékkal tartozó paraszti osztályba olvadtak össze, amely a szabadon szolgálók jobbágy nevét örökölte. A XIV. század elején az utolsó rabszolgákat is felszabadították, s nyelvi emléküket csak a nevükből származó *inas* és *ügyes* szavak őrzik.

3. A középkori európai mezőgazdaság a nagy parasztháborúk korában (XIII–XV. század)

A mezőgazdaság XI–XIII. század közötti nagyarányú fejlődése, területi kiterjedése és termelékenységi növekedése legfőbb eredményeként a városok kialakulásához vezetett. A falu terméktöbblete immár eltarthatta az iparos-kereskedő várost, a városi ipar termékeit pedig a kereskedelem eljuttatta a falusiakhoz, akik a városban készült jobb eszközökkel tovább tökéletesítették a mezőgazdasági termelést. *A város a falunak köszönhetette létrejöttét, de léte erőteljesen visszahatott a falu életére.* Elsősorban azért, hogy felbomlasztotta a korai feudalizmusra jellemző ún. *önellátó vagy természeti gazdálkodást*, azaz azt a gazdasági rendszert, amelyben mindenki csak azt fogyasztotta, amit maga termelt.

Tiszta természeti gazdálkodás már a kőkorból sem létezett; olyan fontos nyersanyagokat, mint pl. a só vagy az obszidián, természetesen lelőhelyüktől távol, csak kereskedelem útján lehetett beszerezni. Mégis természeti gazdálkodásról beszélhetünk mindaddig, amíg a termelés az önfenntartást szolgálja és csak a véletlenszerűen keletkezett felesleget (pl. a váratlanul nagy termés feleslegét) értékesítik áruként. *A természeti gazdálkodás akkor bomlik fel, amikor a mezőgazdasági termelésnek egy részét tervszerűen és rendszeresen piacra viszik, arra pedig csak akkor kerülhet sor, ha a kézművesség elválik a mezőgazdaságtól, amikor a kézműves nem termeli már meg saját ételmét, hanem kézműipari termékei fejében a parasztoktól szerzi azt be.* A nyugat-európai városok a XII. században már állandó piacot kínáltak a faluról hozott élelmiszereknek (gabona, hús, bor) és nyersanyagoknak (gyapjú, bőr, viasz stb.), s létrejöhetett a *paraszti árutermelés* és vele együtt a termékcserre rövid átmeneti fázisa után a *pénzgazdaság*.

A városi piacon szerzett pénz mélyreható változásokat hozott létre a falusi társadalomban. Mindenekelőtt magát a parasztságot differenciálta jómódú árutermelőkre és nincstelen szegényekre, s az előbbieket az utóbbiakat

bérmunkásként kezdték alkalmazni. A paraszti kézbe kerülő pénz nagy része a földesuraké lett, úgy, hogy ők a munka- és terményjáradékot pénzjáradékká igyekeztek átalakítani. A városi piacon a földesurak mind élelmi-szerben, mind iparcikkben a legjobb minőséget kaphatták pénzért, s így nem kellett arra a szegényes választékra szorítkozniuk, amit jobbágyaik nyújtottak. Ezért nemcsak hozzájárultak ahhoz, hogy parasztjaik pénzen váltsák meg munka- és terményszolgáltatásaikat, hanem szorgalmazták is a pénzjáradékra való áttérést. A népesség szaporodásával és a fogyasztás növekedésével párhuzamosan emelkedő élelmiszer- és nyersanyagárak mellett a jobbágyi szolgáltatások pénzen való megváltása az árutermelő parasztoknak is előnyös volt, sőt a bérmunkával pénzhez jutó szegény paraszt is szívesebben megvásárolta a robottól való szabadságát, csak hogy bérmunkába szegődhesse vagy beköltözhessen a városba. Franciaország, Németország, Kelet- és Közép-Európa földesurai a XIII. századtól kezdve fokozatosan felhagytak a majorgazdálkodással, és az addig saját kezelésben robottal műveltetett földeket jobbágyaiknak bérbe adták termény- vagy pénzjáradék fejében.

Voltak olyan földesurak is, akik úgy akarták kihasználni a városi piac nyújtotta lehetőségeket, hogy maguk bocsátották áruba majorjaik termékeit vagy parasztjaik terményjáradékát. Angliában a XIII. század volt a robotoltató földesúri major virágkora, Itáliában pedig ugyanakkor a városok uralmuk alá hajtották és feles gazdálkodásra kényszerítették a környékbeli parasztságot. Nem véletlen, hogy éppen ebben a két országban írták a középkor legjelentősebb mezőgazdasági szakkönyveit, az angol Walter of Henley a XIII. század derekán, és az olasz Pietro de'Crescenzi a XIV. század elején. Mindkettő használta az antik római mezőgazdasági irodalmat, de sok eredeti középkori tapasztalatot is közvetítettek, mindenekelőtt pedig arról tanúskodtak, hogy a tervszerűség és a haszonszerzés a mezőgazdaságban is vezető szempontokká váltak. *A XIV. század folyamán azonban Angliában és Itáliában is elsovadt a közvetlen földesúri gazdálkodás, és a paraszti mezőgazdasági kisüzem vált általánossá.*

Kétségtelen, hogy a világi és egyházi nagybirtokosok saját gazdálkodásának feladása, a majorok felosztása a paraszti gazdaságok nagyobb termelékenységének, tehát egy történelmi pozitívumnak volt a következménye, és társadalmi pozitívummal, a parasztok földesúri függésének lazulásával, a személyi szabadság növekedésével járt együtt, mégsem volt egyértelműen kedvező hatással a mezőgazdasági fejlődésre. *A majorok elsovadásával elenyészett a mezőgazdasági nagyüzem egyedül létező formája, és ezzel a technikai fejlődést előmozdító nagyarányú befektetések lehetősége is.* A feudális terheket a termény- és pénzjáradék formájában továbbhordozó parasztgazdaság keretei túlságosan korlátozottak voltak ahhoz, hogy a XI. századhoz hasonló horderejű újításokat kezdeményezzenek. *Ezért a mezőgazdasági technika a XIX. századig lényegében véve változatlan maradt.* Márpedig a föld-

művelés területi terjeszkedése az erdőirtások, mocsárlecsapolások, tenger-visszaszorítások révén a XIII. század közepére elérte lehető határait. Ezután csak olyan földek (az ún. marginális földek) kerülhettek eke alá, amelyek termőképessé tétele nem érte meg a befektetett munkát, sőt elvonta azt a jobb földektől. A termelés csökkenni kezdett, a népesség viszont tovább szaporodott, aminek következménye Nyugat-Európában a tömeges alultápláltság lett, s ezáltal csökkent a fertőző betegségekkel szembeni ellenálló-képesség. Európát 1319-től kezdve ismétlődő pestisjárványok pusztították. Az 1348. évi „fekete halál” sok helyen a lakosság felét elvitte, s a XV. század közepéig, ha gyengülő mértékben is, újra meg újra visszatért. A kevésbé népes és ezért kevésbé alultáplált Kelet-Európa sem kerülhette el a járványo-
kat, bár itt nem volt olyan nagymérvű a népesség kihalása. Egészében azonban Európa népessége megfogyatkozott, s csak a XVI. század első felében érte el újra a „fekete halál” előtti 90 milliót.

A népesedési és gazdasági rekonstrukció XIV—XV. századi menetét alapvetően meghatározta az, hogy a munkászek megfogyatkozása miatt a földesuraknak a paraszti terhek növelésére, a majorsági robot helyreállítására irányuló kísérletei Nyugat-Európában sorra meghiúsultak. Egyrészt a parasztek városba vándorlása folytatódott s Európa szerte falvak egész sora pusztásodott el, másrészt a földesúri kényszerre a parasztság fegyveres felkelésekkel válaszolt. Az ellenállásban a feudális Európa periférikus vidékein fennmaradt szabad parasztek vezettek, akiket ekkor már hiába próbált az erejében meggyengült feudális uralkodó osztály leigázni. 1225-ben a fríz, 1291-ben a svájci, 1323-ban a flandriai parasztek védték meg szabadságukat, aminek pozitív gazdasági eredményei lettek, a jobbágyparasztek nagy felkelései viszont egytől egyig vereséget szenvedtek, bár az a kétségtelen eredményük megvolt, hogy a robotba többé már nem lehetett őket visszakényszeríteni. *Az első országos méretű jobbágyfelkelés 1251-ben tört ki egy Jakab nevű magyarországi klerikus vezetésével Franciaországban, a következő jelentős parasztmozgalmat Fra Dolcino ferences szerzetes indította 1307-ben Észak-Itáliában, a XIV. század legjelentősebb két parasztháborúja azonban az 1358. évi franciaországi Jacquerie és az 1381. évi, Wat Tyler nevéhez fűződő angliai parasztfelkelés volt. Mindkét esetben a városi szegénység is bekapcsolódott a parasztmozgalmakba, de sűrűn törtek ki városi felkelések is, így 1345-ben és 1381-ben a flandriai Gentben, 1371-ben Sienában, 1378-ban Firenzében, a kor nagy textilipari központjaiban. A XV. század nagy parasztháborúja az 1419 és 1436 között zajló huszita felkelés volt, amelyet 100 év múlva a magyarországi (1514) és a németországi (1524—25) parasztháború követett. A középkori parasztháborúk nem egyoldalúan nyomorizadások voltak, hanem az ínség mellett legalább olyan nagy szerepet játszott bennük a közvetlen földesúri gyámkodás alól felszabaduló, osztályöntudatosá váló parasztság társadalmi és politikai önállósulási igénye is.*

A XIV—XV. század mezőgazdasága jellegzetesen paraszti gazdálkodás volt. A feudális uralkodó osztály már visszahúzódott a közvetlen gazdálkodástól, a polgárság még nem kezdeményezte a tőkés mezőgazdaságot, s így minden, ami ez időben a földművelés és állattenyésztés terén történt, a parasztságnak tulajdonítható. Természetesen a kisárutermelő parasztság, annak is szabad paraszti része járt elől az újításban. A népességcsökkenés feleslegessé tette a gabonavetés egy részét, így a kevésbé termékeny földek felszabadultak az állattenyésztés számára. Ebben az időben kezdődött a norvég, dán és svájci parasztság tej- és húsarutermelése. Máshol az állattenyésztést takarmánynövények termesztésével tették lehetővé. Ebben Németalföld mutatott példát, elsőnek szüntette meg az ugart, amelyet hüvelyessel, répafélével, lucernával vetettek be. A XIV. század elején így született meg az évszázadokkal később oly nagy jelentőséget szerző vetésforgós gazdálkodás. Németalföldön vezették be először a kaszát az aratáshoz. Franciaországban, Németországban a szőlőtermelés terjedt el. A falunak a várossal való még szorosabb összekapcsolódása jött létre azzal, hogy egyre növekedett az ipari növények (kender, len, festőnövény, komló, árpa) termesztése és — különösen Angliában és Spanyolországban — a textilipart szolgáló juhtenyésztés. Itáliában a gyümölcs- és zöldségkertészet ért el magas színvonalat. A mezőgazdasági üzemek egy-egy termelési ágra specializálódtak, ami helyenként monokultúrává fejlődött, s ezáltal a belső piac forgalma nemcsak a falu és a város, hanem egy országon belül egyes vidékek között is megélnékült. Mégis elsősorban a városi szükségletek ellátására jött létre a mezőgazdasági árutermelés, s a passzív adószedő szervezetté sorvadó feudális uradalom helyett a város lett az európai mezőgazdaság szervezője. De nemcsak élelmiszer és ipari nyersanyag ment a faluból a városba, hanem városi tőkés vállalkozók a paraszti munka holt szezonjait ipari bér munkára, főleg fonásra, szövésre és kallózásra vették igénybe. A gabonatermesztés visszaesésével járó mezőgazdasági depresszió így sok tekintetben ígéretes, a mezőgazdasági termelés intenzitását növelő kezdeményezéseket értelt.

4. Magyarország mezőgazdasága a virágzó és kései feudalizmus idején (XIV—XVII. század)

A XIII. század második felében a királyi megye- és birtokrendszer felbomlásával részben a nagyurak, a bárók kaptak hatalmas birtokokat, részben a várjobbágyok nyerték el addigi szolgálati birtokuk feudális tulaj-

donjogát. Tulajdonképpen ez időben alakult ki Magyarországon a feudális földmonopólium, azaz a feudális uralkodó osztálynak a földhöz való kizárólagos joga. Mindazokat, akiknek saját földbirtokuk volt, ezután a korábban csak nagyuraknak kijáró rangjelzéssel neméseknek nevezték, a nagyurakat pedig báró elnevezéssel különböztették meg. Később, a XV. században jogi megfogalmazást is nyert az „una eademque nobilitas” (egy és ugyanazon nemesség) elve, ami persze a gyakorlatban nem tüntette el a bárók és a nemések közti vagyoni különbségeket. Ez a nagybirtok politikai vezető szerepében is megnyilvánult. Magyarország sajátos fejlődéséből következik, hogy a feudális földmonopólium elve a gyakorlatban sohasem érvényesült teljesen. Mindenekelőtt a XIII. századtól kezdve keletkezett szabad királyi városok élveztek határaikon belül szabad birtokjogot, sőt a XV. századtól fogva mint kollektív nemesi jogokkal felruházott testületek, jobbágyszabadságokat is szereztek maguknak, s ezek felett földesúri jogokat gyakoroltak. A szabad királyi városok száma a középkor folyamán 30-ra emelkedett. Ezenkívül még szabad paraszti szórványok is maradtak fenn, a székelyek, az erdélyi szászok és a jászkunok egy része. Ők a királytól függtek, és annak sem jobbági szolgálattal, hanem testületileg egy összegben lerótt adóval tartoztak, hasonlóan a szabad királyi városokéhoz.

A parasztság nagy többsége azonban földjét örökletesen birtokló, szabad költözésű, de földesúri szolgáltatásokkal tartozó, földesúri bírói joghatóság alatt álló telkes jobbágy lett. A feudális járadék – kevés robot, főleg termékek és egyre inkább pénz formájában – a XIV. század után már nem a jobbágy személyét, hanem a telket terhelte. Ez belső (ház, udvar, kert) és külső (szántó, rét) tartozékokból, valamint a közös legelőben és erdőben való részesedésből állott. Számos helyen a szántót és rétet évente újraosztották, ez a szokás azonban idővel egyre keletebbre szorult, s főleg Erdélyben maradt fenn. A különösen sok földdel rendelkező alföldi falvakban még a szabad földfoglalás járta.

A telekre kivetett járadék rendszere lazította a parasztnak a földesúrtól való függését, a nemesség azonban igyekezett az engedményeket visszavonni. Már 1351-ben megkísérelték a nemések a parasztnak szabad költözését korlátozni, ezt azonban a szabad királyi városokba való költözést elősegítő király és az új telepéseket toborozni kívánó nagybirtokos bárói rend megakadályozta. Sikerült viszont a neméseknek az országgyűlésen kimondatni, hogy a parasztság egyik legjelentősebb vívmányát, az egyszer s mindenkorra rögzített mennyiségű szolgáltatást (gabona és szőlő akó) a termés kilencede (pontosabban az egyházi tized mellett a második tized, a *nona*), tehát a terméssel együtt növekvő szolgáltatás váltsa fel. Az ellenállás részben a nagybirtok, részben a parasztság részéről olyan nagy volt, hogy még a XV. század végén is törvényeket kellett hozni a kilenced behajtására, és egyes vidékeken sohasem sikerült bevezetni. Ugyancsak a XIV. század második felében

kezdték a földesurak a pénzjáradékot erőltetni, de csak ritkán úgy, mint Nyugat-Európában, hogy ti. a munka- és termékjáradékot váltották meg általa (ún. *kommutáció*), hanem mint a feudális járadék növelését. Ezért is nevezték ezt az új szolgáltatást rendkívüli illetéknek (*taxa extraordinaria*), melyet néha évente többször is behajtottak, s amely a XV. század végére a jobbágyságnak az állami pénzzadó mellett a legfőbb terhe lett.

A XV. században Magyarországon is, mint Európa más országaiban, végbement a pusztásodás folyamata, kis falvak egész sora teljesen elnéptelenedett, másokban a jobbágytelkek harmada-fele üresen állott. A lakosság a városokba, főleg pedig a mezőgazdasági árutermelés központjaiba, a földesúri fennhatóság alatt álló, de bizonyos autonómiának, főleg vásártartási jognak örvendő ún. mezővárosokba vándorolt, úgyhogy a XV. század végére az ország közel 20 000 falusi településének mindössze 17 család volt az átlagos lakossága, míg a mintegy 300 mezővárosban átlagosan 200, a 30 szabad városban pedig 500 és azon felüli háztartást számláltak. A falvak elnéptelenedése a gabonatermelés rovására történt, de az így keletkező termelési kiesést sokszorosan pótolta az áruterelésben fontosabb bor és vágómarha. Az első kisebb területen több munkaerővel, a másik nagyobb területen kevesebb munkaerővel termelt, mint a szántógazdaság, s így a szabadabb élet utáni vágy mellett ez a termelési struktúraváltozás volt az alapvető oka a pusztásodásnak, ami lényegileg a munkaerő új földrajzi megoszlásának következményeként és nem népességszűkülésnek értékelendő.

Az 1514. évi Dózsa vezette parasztháború leverése alkalmat adott a földesuraknak a jobbágyköltözés megszüntetésére, ami átmeneti könnyítések után 1633-ban véglegessé vált és 1785-ig, II. Józsefnek a jobbágy személyi kötöttségét eltörlő rendeletéig érvényben maradt. Földhöz kötésnek is szokták ezt nevezni, valójában azonban nem a földhöz, hanem a földesúr személyéhez kötötték a jobbágyot, aki ugyan nem hagyhatta el a telkét, a földesúr azonban áttelepíthette, sőt (főleg Erdélyben) föld nélkül is eladhatta őt, terheit pedig törvényes korlátozás nélkül emelhetette. Mindez arra szolgált, hogy a XIX. század elejére, a földesúri saját kezelésű gazdaságok (prédiumok) elsorvadásával jelentéktelenné vált munkajáradékot, a robotot 1530 után újra bevezessék, és a major néven újrászervezett saját kezelésű földesúri gazdaságokban egyre nagyobb mértékben alkalmazzák. A XVI. század végére az ország nyugati és északi területein, később az erdélyi fejedelemségben is a robot lett a jobbágyok fő terhe, a pénzjáradék pedig jelentéktelenné vált. *A XVII. században a jobbágytelket már általában heti 3 nap, elvben a paraszti munkaerő felét kitevő robot terhelte, amit csak ritkán válthattak meg pénzben.*

A paraszti kiszolgáltatottságát a XVII. század elején kialakított ún. örökös jobbágyság rendszere biztosította, amely nem elégedett meg a szabad költözés eltörlésével, hanem a terhek elleni tiltakozást, sőt kérelmezést is lázadásnak minősítette, és halálbüntetés terhe mellett kötelezte a jobbágyot

és leszármazóit a földesúr iránti feltétlen engedelmességre. Egyidejűleg a magyar feudális uralkodó osztály törvényesen lehetetlenné tette a királyi hatalom számára, hogy földesúr és jobbágy viszonyába beleavatkozzék. Ennek biztosítására a jobbágy és földesura közti peres ügyeket a nagybirtokok és a vármegyék által fenntartott ún. *úriszékek* elé utalta. Még attól is eltiltották a királyt, hogy a jobbágyot földesura beleegyezése nélkül nemesi rangra emelje. Ez a rendszer mind a Habsburg királyságban, mind Erdélyben elterjedt. A török által megszállt területeken majorkodás és így robot nem volt ugyan, de a szabad költözést ott is felszámolták.

A földesurak minden igyekezete ellenére sem sikerült azonban az örökös jobbágyok kötelekeit a parasztság egészére kiterjeszteni. A székelyek és az erdélyi szász parasztek megőrizték szabadságukat, sőt újabb szabad paraszti rétegek keletkeztek a katonai szolgálat fejében adómentes királyi és földesúri hajdúk révén a XVII. században, ezenkívül pedig a jobbágyok százai szereztek pénzért nemeslevelet, ami a személyi szabadság mellett birtokszerzési jogot is biztosított nekik. Emellett a súlyos jobbágyi terhek miatt szaporodó szökések arra indították a földesurakat, hogy a máshonnan hozzájuk szökö jobbágyoknak néhány évi adómentességet, később is enyhébb munkafeltételeket, sőt költözési szabadságot adjanak. Az ilyen „szabad menetelű” jobbágyok száma is jelentős volt már a XVII. században.

A jobbágyterheket leginkább a mezővárosi kiváltságok enyhítették. Már a XIV. század folyamán egyes népesebb parasztfalvak, főleg a nagybirtokok központjai, vásárljogot és bizonyos fokú önkormányzatot (szabad bíró- és plébánosválasztás), főleg pedig a feudális járadéknak egy rögzített évi összegben való lerovási jogát nyerték el földesuruktól. A földesúrnak szüksége volt egy olyan vásárlközpontra, ahol jobbágyai termékefeleslegüket eladhatják és így a pénzjáradékhoz szükséges összeget megszerezhetik. A parasztság egy része viszont gazdaságilag megerősödött, előbb a hazai városi, később a külföldi piacokra irányuló árutermelésbe kezdett és ehhez az elszegényedő jobbágyokat bérmunkásként alkalmazta. A módos paraszti jobbágytelken kívül földet bérelt, gyakran más község határában, sokszor egész elpusztásodott falvak földjét is legelőnek, szőlőnek. Mihelyt a vágómarha és a bor kivitele megkezdődött, a magyarországi mezővárosok egy részében az árutermelő parasztek egy keskeny rétege kora kapitalista vállalkozóvá nőtte ki magát. A legjelentősebbek az alföldi marhatenyésztő Debrecen, Kecskemét, Cegléd, Nagykőrös, Túrkeve, Makó stb. és a Felső-tiszavidéki bortermelő Tokaj, Mád, Sárospatak, Sátoraljaújhely, Tállya, Tarcal stb. mezővárosok voltak. *Mivel a mezővárosi jobbágyok (akik egyébként a polgár, latinul civis nevet viselték) megváltották magukat a robottól, igen sok falusi jobbágy költözött a mezővárosokba.* A XVII. században a földesurak igyekeztek, de teljesen nem tudták ezt megakadályozni.

A magyarországi mezőgazdaság szerkezete és fejlődése a XIV—XVII. századok folyamán nagy vonalakban megfelelt az egykorú kelet- és közép-európai viszonyoknak. Az uralkodó mezőgazdasági üzemforma a paraszti kiscsaládi gazdaság volt, amelyben állattenyésztés és földművelés kölcsönösen kiegészítették egymást. A gazdasági hagyományok és a földrajzi viszonyok hatására azonban az állattenyésztés inkább mellé-, mint alárendeltje volt a földművelésnek. A gazdasági tájalakítás a megelőző négy évszázad gyakorlatára épült. Az ártéri vegyes gazdálkodás, az alföldi marhatenyésztés, a dombvidéki szőlőtermesztés, a magas hegyvidéki juhásztorkodás azonban részben kiterjedtek, részben különböző súllyal fejlődtek. Ennek oka az volt, hogy a Kárpát-medence egyre fokozottabban kapcsolódott be az összeurópai gazdasági életbe, s ezzel párhuzamosan kibontakozott a belső és külső piacra irányuló árutermelés.

Mivel legkevésbé volt árutermelésre beállítva az ártéri vegyes gazdálkodás, hanyatlása a legszembetűnőbb volt. Hogy egyáltalán fennmaradhatott a XVIII. századdal kezdődő vízszabályozásig, az elsősorban annak tulajdonítható, hogy a Duna és a Tisza mente a XVI. század közepétől a XVII. század végéig túlnyomó részben török megszállás alá került. A török hatóságok csak adót szedtek, de nem avatkoztak bele a paraszti gazdálkodásba, mint azt a magyar földesurak tették. A legjelentősebb ártéri vidékeken tehát a parasztság zavartalanul fenntarhatta régi életmódját, sőt a víz védelmében nehéz háborús éveket vészeltetett át. A királyi és erdélyi területen viszont a majorkodással együtt járó monopóliumrendszer, a vizek és erdők szabad használatának tilalma lépett életbe, s a magyar uralom alatt maradt ártéri vidékek (Kisalföld, Felső-tiszavidék) gazdálkodásában ennek a XVII. századra már negatív következményei mutatkoztak: a parasztság sok helyütt elhanyagolta a fokok rendben tartását, az ártér elmocsarasodott, elszikeseedett. Ehhez járult az időjárás jelentős változása is: a viszonylag száraz XV. század után a XVI. század éveinek kétharmadából hatalmas méretű árvizeket jegyeztek fel, s a XVII. század elején már az árvizek miatt hosszabb ideje használhatatlan szántóföldekről olyashattunk pl. Pozsony környékén, amely addig az ország leggazdagabb s egyedül exportra is kerülő búzaterméseiről volt híres. Az ártéri gazdálkodás tulajdonképpen archaikus jelenség volt, s csak a török megszállás kivételes viszonyai közt, elsősorban a háborúk okozta gyér népsűrűség mellett és nem utolsósorban a hadseregektől való természeti védettség miatt biztosíthatta a mezőgazdasági termelés legalkalmasabb formáját.

Noha az egész korszakon keresztül a külföldi utazók dicsérik a magyar kenyeret, Magyarország mezőgazdasága ebben az időben jóval kevésbé volt gabonatermelésre alapozott, mint a szomszédos nyugati és északi országoké. Igaz, a szabályozott talajváltó rendszerek, valamint a nehézeke elterjedése elősegítette, s az állandóan folytatott erdőirtás mind

a domb-, mind a hegyvidéken kiterjesztette a szántógazdálkodást. Minőségi és mennyiségi növekedés egyaránt észlelhető. Míg a hegyvidékek benépesülése a rozs és a zab termesztési területét növelte, a dombvidékeken és a síkságokon uralkodóvá vált a búza, egyre inkább kiszorítva a friss irtásföldek fő növényét, a kölest, és csak ritkán osztozott – inkább a homokos talajokon – a rozssal. Az éghajlati viszonyoktól függően a XV. századra már a paraszti gabonatermés 50–90%-a búza, és a XIV. századi 2–3-szoros helyett a XVI. században már 3–4-szeresére, néha 5-szörösére emelkedett az elvetett mag hozama. Ugyanakkor viszont ellenerők is hatottak. A XV. századból ismert adatok kifejezetten földművelő jellegű, dombvidéki falvakban sem tüntettek fel 25–50%-nál nagyobb szántóterületet, ennek egy része is friss irtásként szerepelt. A rét és az erdő együttesen legalább felét, de inkább ennél is nagyobb részét tette ki a faluhatárnak, tehát az állattenyésztés még nem volt alárendeltje a földművelésnek.

A XVI. század első harmada után országos méretekben emelkedés mutatkozott a dézsmajegyzékek alapján becsülhető gabonatermelésben. Egy-egy tizedfizetőnek 1570-ig kétszeresére, néhol háromszorosára szaporodott a termése, kévében számolva. Ekkor megtorpanás következett be, 1620-ig a kezdeti színvonalra esett vissza a termelés és a század végéig ezen vesztegel. A csépléseredményekből viszont kiderül, hogy 1570 körül 3 liter magot eresztett egy kévé, 1620 körül kettőt, a század végére azonban újra elérték, sőt meghaladták a kévénkénti 3 litert. Mindez csak úgy magyarázható, hogy az európai gabonakonjunktúrát követve kiterjesztették a vetést a rosszabb minőségű földekre is, ennek következménye a termelékenység visszaesése lett, amit csak a vetésterület csökkentésével lehetett ellensúlyozni.

A kenyérgabona termelésének XVII. századi csökkenése, majd stagnálása Magyarországon együtt járt az állattenyésztés viszonylagos megerősödésével, ami a vetésösszetételben az eredetileg 10–15%-ot kitevő takarmánygabona (árpa, zab) arányának 20–25%, néhol 30–40%-ra való emelkedésében is megmutatkozott. A XVI. századi gabonakonjunktúra idézte elő az európai árforradalomnak megfelelő hazai drágulást, az pedig a gabonatermelő majorok létesítését, a robot fokozását is. De olyan technikai újítást is segített, mint az aratásban az addig csak a szénához használt kasza bevezetését és ezzel a kezdetlegesebb sarló visszaszorulását.

A gabonatermesztés tehát kiterjedésben és termelékenységben egyaránt ingadozott a szóban forgó négy évszázadon át, s noha a Kárpát-medence egyik tájtipusából sem hiányzott, uralkodó termelési ággá csak egyes vidékeken vált, főleg ott, ahol a szomszédságban marhatenyésztő vagy bortermelő monokultúra alakult ki, amely gabonabehozatalra szorult. Egyébként a magyar nép táplálkozásában a XVII. században a kenyér legfeljebb az energiaszükséglet felét

fedezte, míg a nyugati és az északi szomszéd országokban legalább kétharmadát.

A magyarországi gazdasági tájak alakulásában a gabonánál jóval szembeötlőbb és dinamikusabb szerepet játszott a szőlő. Északi és keleti határait, amelyeken túl a szomszéd országokban sem termelt már meg, a XIV. század elejére elérte, de állandó erdőirtások révén e határokon belül folytonosan terjeszkedett. A XIV–XV. században a Duna és Száva közti Szerémség és a Dunától nyugatra eső dombvidék borai voltak a legkedveltebbek. Innen látták el az Alföldet, sőt Sziléziába is exportáltak. A XV. század végére egyenértékűvé vált ezekkel a Gyöngyös–Eger–Miskolc–Tokaj–Beregszász vonalán fekvő északkeleti borvidék, s a XVI. század folyamán egy jelentős technikai újítással meg is előzte azokat. A teraszolással és trágyázással jól előkészített talajon új metszési módszerekkel, főleg azonban a szüretnek október végéig való halasztásával, a meleg őszen összezsugorodó és nemes rothadáson átmenő szőlőszemekből olyan esszencia készült, amelynek hozzáadásával az átlagbor a híres tokaji aszúvá lett. Húsz Tokaj-vidéki bortermelő városka már 1561-ben közös rendtartást vezetett be, szigorú termelési előírásokkal. A Lengyelországba való kivitel gyors növekedése révén a század végére a tokaji hegyvidék mintegy 30 000 hl exporttal a továbbra is jelentős Rohonc–Sopron–Modori borvidék évi 20 000 hl-es kivitelét megelőzve a magyar borkereskedelem élére került. Természetesen fontos árucikk volt a bor a belső piacon is. Bár a földesurak saját kezelésben nem sok szőlőt műveltettek, a jobbágyok borszolgáltatásaiból és kényszerfelvásárlásokból viszont annyi borral rendelkeztek, hogy a nagy uradalmak jövedelmei közül a földesúri kocsmá bevétele messze kiemelkedett. A három részre szakadt ország minden arra alkalmas táján termelt szőlő, néhol a gabonát is teljesen kiszorító monokultúra formájában. A bort nem ivó, de annál inkább adóztató török megszállók uralmi területe sem volt kivétel. A Balatontól délre a híres középkori szőlőhegyek nemcsak fennmaradtak, de új ültetésekkel gyarapodtak is, az alföldi mezővárosok pedig éppen a török megszállás korában kezdték az addig csak a dombvidékeken tenyésztő szőlőt a homokon is megtelepíteni. A dombvidéki mezővárosok pedig úgy váltak a borkereskedelem központjaivá, hogy polgáraik a szomszédos – részben elnéptelenedett – falvak határában is bérbe vették a szőlőhegyeket, s nemcsak forgalmazták, hanem termelték is a bort.

Ugyancsak területi terjeszkedéssel, elpusztult falvak határának legelőként való kibérlésével sajátították ki maguknak az alföldi mezővárosok a vágómarhával való kereskedés mellett túlnyomó részben annak tenyésztését is. Ehhez kiváló tenyészalanyt biztosított a XIII. század második felében a keleti sztyeppekről a magyar alföldre bevándorolt nomád kunok nagy testű szarvasmarhája, mely az akkor Közép-Európában és Magyarországon is honos *Brachyceros* fajtával szemben az őstulokhoz közelebb álló Primige-

nius fajtához tartozott. A kunok hamarosan elmagyarosodtak. vezető rétegük nemessé, köznépük szabad paraszttá lett, és igen sokan bevándoroltak az alföldi mezővárosokba, ahol a nagyarányú marhatenyésztésre vállalkozó magyar pogárok szolgálatába szegődtek. A villásszarvú, egérszürke színű kun marha testtömegét gondos tenyésztéssel állandóan növelték. A XVI. század végén az akkori európai 200 kg-os vágómarhák vágótömegét meghaladva a magyarországi vágómarhák 350 kg-ot nyomtak, és a XVII. század közepén már 450—500 kg-os állatokról is olvashatunk. A Nagyalföld árterein belüli kis- és nagykunsági homokos puszták voltak és korszakunkban maradtak is a külföldre exportált vágómarha úgyszólván kizárólagos tenyészterületei. Az itt folyó gazdálkodást csak nagy fenntartással lehet extenzívnek mondani, mint szokták. Igaz, az állattenyésztés nagyobb területen termeli meg ugyanazt az energiamennyiséget, mint a növénytermelés, viszont értékesebb állati fehérjét ad. Az alföldi magyar marhatenyésztő, bár ridegtartást folytatott, télen nem bízta az állatra, hogy maga kaparja ki a hó alól táplálékát, hanem a nyár folyamán kaszált szénából halmozott kazlak közt, széltől óvva és jól táplálva teleltette. Ezért oly nagy jelentőségű a XVI.—XVII. század rétgazdálkodása, és oly fontos termék a széna. A dél-német és észak-itáliai piacokra már a XIV. század közepén megindult az export, amely a XVI. század közepén érte el csúcspontját: 1562-ben mintegy 50 000, 1587-ben pedig kb. 130 000 ökröt hajtottak a török megszállta alföldi mezővárosok a Habsburg-királyság vámhelyein át nyugatra.

A ridegmarha-tartáson kívül is nagy súlyt és területet kapott az állattartás. A Habsburg-királyság és Erdély mezővárosaiban és falvaiban (a török megszállás alatti harmadrészből nincsenek megfelelő adataink) mintegy 32 000 jobbágyháztartást felőlelő földesúri összeírások szerint 1640 körül minden parasztcsaládra (a teljesen nincsteleneket is beleszámítva) átlagosan 2,5 ígásökör és ugyanannyi fejőstehén, a magashegyi vidékeken 2 ígásökör és ugyanannyi fejőstehén, az erősen szőlőművelő tájakon pedig 1,5 ígásökör és 1 fejőstehén jutott. Önálló ekefogatot (4—6 ökörrrel) csak a parasztgazdaságok mintegy 40%-a tudott kiállítani, a többi zselléreként, napszámra szorulva élt, vagy szőlőt művelt, húsállatot tenyésztett. A lónak az ekevonásban egyedül a német települések környékén volt szerepe, egyébként csak a fuvarozásra szakosodott parasztok tartottak nagyobb számban lovat. Egy parasztcsaládra átlagban mindössze 0,5 ló jutott. Mindenütt tenyésztettek viszont sertést, átlagban családonként 3 darabot, de egyes, makkos erdőkben gazdag vidékek sertésenyésztésre specializálódtak. Még inkább tájjellegű volt a juhtenyésztés, melynek nemcsak tájfajtái, hanem technikái is elkülönültek. Az alföldi magyarok a csavart szarvú, kondor racka juhot elsősorban húzáért és a szélében viselt durva szűrposztó anyagát adó gyapjáért, míg a hegyvidéken a románok, szlovákok és rutének a perzsa fajtát elsősorban tejéért, ill. a széles néprétegek élelmezését szolgáló sózott

túróért tenyésztették. Nagy általánosságban 4,4 juh jutott egy parasztcsaládra, a valóságban azonban közülük csak minden negyedik-ötödik tartott 20—40, ritkábban több juhot. A XV. század végére a magashegyi tájak népessége annyira feltöltődött, hogy a transzhumáló (magas legelő-váltó) pásztorkodás a népszaporulatot már nem tudta eltartani, s az itt élő román, szlovák és rutén nép fölöslege kezdett a dombvidékekre, a pusztásodás miatt üresen maradt magyar falvakba behúzódni, ahol áttért a földművelésre.

Az önellátó paraszti gazdálkodásnak a bel- és külföldi piacokra irányuló ártermeléssé alakulása tehát csak egyes gazdasági ágakat tudott megragadni, azokat viszont erőteljesen fellendítette, s ezzel a gazdasági tájakat jelentősen átformálta. Sajátos végletekként a Kárpát-medence belsejében az utazó több szőlőt, de több állatot is láthatott a XVII. század végén, mint 1300 körül, a gabonatermesztés viszont, még ha abszolút mértékben gyarapodott is, a bortermeléshez és állattenyésztéshez képest stagnált. A XVI. század derekán kialakuló s a XVII. században a szántóterületnek a Habsburg-királyságban és Erdélyben mintegy 10—20%-át elfoglaló, főleg gabonatermesztő robotoltató földesúri házi gazdaságok mennyiségileg, de minőségileg sem jelentettek új szintet, mert paraszti munkaerőt és technikát alkalmaztak. Az atlánti erdőzónához tartozó Kárpát-medence mediterrán és kontinentális vonásait így az összeurópai piaccal való szorosabb összekapcsolódás előtérbe állította. Míg a Kárpát-medencét a nyugati és északi szomszédsággal rokonító szántógazdálkodás a feudális önellátó struktúra keretei közé rekedt, s nem vált domináló tájformáló tényezővé, addig a déli és keleti szomszédsághoz kapcsolódó szőlőművelés és állattenyésztés nemcsak dinamikus formálta a gazdasági tájat, hanem a tőkés gazdálkodás és exportra termelés kettős bázisává fejlődött. A nemzetközi munkamegosztásban a bor és a szarvasmarha kivételével részt vevő Magyarország éppen a kialakuló világpiacba való bekapcsolódásával maradhatott meg, egészen a XVIII. század közepén bekövetkező újabb európai gabonakonjunktúráig, a viszonylag kis területigényű szőlőművelés mellett is területének túlnyomó részét állattartásra fordító gazdasági tájnak.